

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ISSN 1829-054X

Matenadaran
Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund express their
gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for supporting the publication of this volume

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում «ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն հատորի հրատարակությանն աջակցելու համար

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

BULLETIN OF MATENADARAN
38

Yerevan – 2024

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА
38

Ереван – 2024

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

38

Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ՝ Գոհար Մուրադյան (գլխավոր խմբագիր),
Վահան Տեր-Ղևոնդյան, Կարեն Մաթևոսյան, Օլգա Վարդազարյան, Վահե
Թորոսյան, Թեո վան Լինտ, Արմեն Մովսեֆյան, Արտաշես Շահնազարյան,
Գուրգեն Գասպարյան, Նազենի Ղարիբյան, Արուսյակ Թամրազյան, Հայկ
Համբարձումյան:

«Բանբեր Մատենադարանի» 38, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
ինստիտուտ. Երևան, 2024, 352 էջ:

ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՀԵՏՔԵՐ ԿԻՒԿԻԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ԱՐՔԱՆԵՐԻ ԹԱԳԱԴՐՄԱՆ ԾԵՍՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Թագադրություն, օժուժ, ծես, գավազան, Կիլիկիայի հայկական թագավորություն, արքայական երգում, ներսես Լամբրոնացի, ֆրանսիական հետքեր:

Կիլիկիայի հայոց արքաների թագադրությանը վերաբերող գլխավոր աղբյուրը, որտեղ ամբողջությամբ ներկայացված է ծիսական այդ արարողությունը, *XIV* դարասկզբով թվագրվող Սսի Հայր Մաշտոցի թագավորօրհնեքի կանոնն է (այսուհետև կիլիկյան կանոն)¹: Թուուցիկ համեմատությունը ցույց է տալիս, որ կիլիկյան կանոնի հիմքում Սրբազան Հռոմեական կայսրության ինքնակալի թագադրության ծեսն է (*Mainzer Krönungsordo of the Ottonian kings*, այսուհետև՝ Մայնցի կանոն)², որը 1190 թ. լատիներենից հայերեն է թարգմանել

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ., vahetorosyan.matenadaran@gmail.com, հոդվածը ստանալու օրը՝ 15 նոյեմբերի, 2024, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 13 դեկտեմբերի, 2024:

¹ Անթ. 9 (1311°), ք. 182ա-219ա: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, կազմ.՝ Անուշահան վարդապետ Դանիէլեան, Անթիլիաս-Լիբանան 1984, էջ 96-99: Սսի Հայր Մաշտոցի թագադրության կանոնի բնագրի լուսապատկենները տրամադրելու համար շնորհակալություն եմ հայտնում Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությանը:

² Մայնցի կանոնը կոչվել է ըստ նույնանուն ֆաղափի, որտեղ այն գրվել է (**P. E. Schramm**, *Kaiser, Könige und Päpste. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte des Mittelalters*, Vol. 3, Stuttgart, 1969, S. 60): Մայնցի կանոնի և Սսի Հայր Մաշտոցի թագավորօրհնեքի կանոնի հետ դրա առնչության մասին տե՛ս **C. Vogel**, **E. Reinhard**, *Le Pontifical, romano-germanique du dixième siècle*, I: nn. I-XCVIII (1963), III: *Introduction générale et tables*, Vatican City: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1972, pp. 246-259, 262-263; **P. E. Schramm**, *Kaiser, Könige und Päpste*, S. 92-102; **P. Cowe**, “The Inauguration of the Cilician Coronation Rite and Royal ideology,” *The Armenian Review*, 45, 1992, p. 55; **I. Rapti**, “Featuring the King: Rituals of Coronation and Burial in the Armenian Kingdom of Cilicia,” *Court Ceremonies and Rituals of Power in Byzantium and the Medieval Mediterranean Comparative Perspectives*, Eds. **A. Beihammer**, **S. Constantinou**, **M. G. Parani** (The Medieval Mediterranean Peoples, Economies and Cultures, 400–1500, volume 98), Leiden-Boston, 2013, p. 297; **G. Grigoryan**, “The ‘Just Judgement’ of King Lewon IV. Representational Strategies of Righteous Rulership in Cilician Armenia,” *Staging the Ruler’s Body in Medieval*

XII դարի նշանավոր եկեղեցական գործիչ, Տարսոնի թեմի առաջնորդ Ներսես Լամբրոնացին: Ի դեպ, կիլիկյան կանոնի վերնագրում ևս արձանագրված է, որ այն Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու թագավորորհների կանոնն է. «Կարգաւորութիւն օրհնութեան թագաւորին ըստ Մեծի եկեղեցւոյն Հռոմայ»³:

Թարգմանության հանգամանքները

Թագադրության լատին կանոնի հայերեն թարգմանությունը կապված է երրորդ խաչակրաց արշավանքի (1189–1192 թթ.) հետ: 1187 թ. գրավելով Երուսաղեմը՝ եգիպտոսի Այյուբյան սուլթան Սալահ ալ-Դինի (1174–1193) զորքերը շարժվեցին հյուսիս և արդեն 1188 թ. նվաճեցին Տրիպոլիսի կոմսությունն ու Անտիոքի իշխանապետությանը պատկանող քաղաքների և գյուղերի մեծ մասը:

Սալահ ալ-Դինի ռազմերթը կասեցնելու և կորցրած տարածքները, հատկապես՝ Երուսաղեմը վերանվաճելու համար կազմակերպվեց երրորդ խաչակրաց արշավանքը: Պարզ էր արդեն, որ Այյուբյաններից պարտված Մերձավոր Արևելքի կաթոլիկ իշխանապետությունները կորցրել էին իրենց երբեմնի հզորությունը և, որպես ռազմաքաղաքական զորեղ գործոն, փաստորեն, կենսունակ չէին: Ստեղծված իրավիճակում Արևմուտքի խաչակրաց պետությունների, հատկապես Սրբազան Հռոմեական կայսրության համար խիստ աճում է Ռուբինյան իշխանապետության կարևորությունը: Եվ ահա երրորդ խաչակրությունը գլխավորողներից Ֆրիդրիխ I Շիկամորուսն (1155–1190) ու Հռոմի պապ Կղեմես III-ն (1187–1191) արդեն 1180-ական թթ. վերջերին ակտիվ բանակցությունների մեջ մտան Հայոց Գրիգոր IV Տղա կաթողիկոսի (1173–1193) ու Լևոն II-ի (ներառյալ թագավորության շրջանը՝ 1187–1219) հետ՝ նպատակ ունենալով Ռուբինյան իշխանապետությունը ներգրավել խաչակրաց արշավանքներում⁴: Լևոն II-ին ու Գրիգոր Տղային հասցեագրած նամակներում Կղեմես III-ը, դիվանագիտորեն շրջանցելով Հայոց և կաթոլիկ եկեղեցիների միջև առկա ծիսական ու դավանական խնդիրները, հորդորում էր օժանդակել Մերձավոր Արևելք արշավող խաչակրաց զորաբանակներին⁵:

Cultures, A comparative perspective, Edited by **M. Bacci**, **G. Grigoryan** and **M. Studer-Karlen**. Harvey Miller publishers, 2023, pp. 79-116.

³ Անթ. 9, ք. 182ա:

⁴ **P. Halfter**, «L'Église arménienne entre la Papauté et les Byzantins aux XIIe et XIIIe siècles», *L'Église arménienne entre Grecs et Latins fin XIe - milieu XVe siècle*, Paris, 2009, pp. 69–70.

⁵ **Ղ. Ալիշան**, *Միսուան. Համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ, Վենետիկ-Ս. Ղազար*, 1885, էջ 467, **Ա. Տէր-Միքիլեան**, «Միջին դարերի կաթոլիկոսների ձգտումներն եկեղեցական խաղաղութեան համար», *Երկերի ժողովածու*, Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 318-322, **Ա. Բոզոյան**, *Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերը (1165-1178 թթ.)*, Երևան, 1995, էջ 220:

Վարդան Արևելցու հաղորդմամբ՝ Կիլիկիայի տարածքով Երուսաղեմ արշավել պատրաստվող Ֆրիգրիխ Բարբարոսան, Իկոնիայից պատասխանելով Գրիգոր IV Տղայի նամակին, հայտնում է, որ ցանկանում է նրան հանձնել իր մոտ գտնվող արքայական թագը, որով կաթողիկոսը կարող էր թագադրել Կիլիկիո թագավորին. «Եւ թագաւորն (Ֆրիգրիխ Բարբարոսան – Վ. Թ.) ժողովեալ զամենայն մեծամեծս իւր՝ ետ կարդալ (Գրիգոր IV Տղայի նամակը – Վ. Թ.), և ի խնդուիթենէն լացին. և գրեաց պատասխանի՝ եթէ աստի ի հինգ ամ քո հրամանաւ կամիմ բանալ անդաստան Հայոց, և ապա գնամ յերկիրն իմ. և ահա ունիմ թագ և զգեստ, զի օծցես թագաւոր Հայոց՝ զո՛վ ընտրես»⁶: Պարզ է, որ թագը նախատեսված էր Լևոն II-ի համար:

Դուրս գալով Իկոնիայից՝ Ֆրիգրիխ Բարբարոսան շարժվում է Սելևկիա՝ Կիլիկյան Հայաստան անցնելու նպատակով: Լևոն II-ը, տեղեկանալով խաչակրաց զորքերի՝ Սելևկիա հասնելու մասին, Գրիգոր Տղա կաթողիկոսի ու Ներսես Լամբրոնացու հետ գնում է նրանց ընդառաջ⁷: Սակայն մինչ հայկական պատվիրակույթյունը կհասնի խաչակրաց զորքերին, Ֆրիգրիխ Բարբարոսան մահանում է: Խուճապի մատնված բանակի մի մասը կայսերորդի Ֆրիգրիխ Կրտսերի գլխավորությամբ և Գրիգոր Տղայի ու Ներսես Լամբրոնացու ուղեկցությամբ հաստատվում է Տարսոն քաղաքում: Ահա այստեղ է, որ Հայոց կաթողիկոսը Բարբարոսայի որդուն հորդորում է կատարել իր հոր՝ Լևոն II-ին թագ շնորհելու խոստումը. «Իսկ մեր տրտմութեամբ պատահեալ եպիսկոպոսացն, որք գային զկնի եւ որդւոյ նորին (Ֆրիգրիխ Բարբարոսայի – Վ. Թ.) եւ զօրացն, դարձաք ի Տարսոն: Եւ զի խոստումն էր ինքակալին ոսկի կնքեալ գրով, Հայոց թագաւոր դնել, պահանջեց Կաթողիկոսն սուրբ ի նոցանէ զլրումն խոստմանն»⁸: Եվ հենց Տարսոնում Գրիգոր Տղան հանձնարարում է Ներսես Լամբրոնացուն հայերեն թարգմանել կաթողիկ եկեղեցու թագադրման կանոնը, որը նա կատարում է խաչակրաց բանակում գտնվող Մյունստեր քաղաքի եպիսկոպոսի մոտ եղած օրինակից. «Եւ ինձ ետ զայն թարգմանել, որ կատարեցի օրինակէ միոյ եպիսկոպոսաց նորին, որ առ իս իջեւանէր Մուստէր⁹ քաղաքի»¹⁰:

⁶ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, Վենետիկ, 1862, էջ 136:

⁷ Գարեգին Ա կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Կ. Ա, (Ե դարից մինչեւ 1250 թ.), Անթիլիաս, 1951, սյունակ 537:

⁸ Պ. Անանեան, «Ներսէս Շնորհալի. միջեկեղեցական յարաբերութիւններ», Բազմավէպ, 1996, թիւ 1-4, էջ 219:

⁹ Պողոս Անանյանը կարծել է, որ հիշատակարանում նշված «Մուստէր»-ը Մոպսուեստիան է, սակայն վերջինս աղբյուրներում չի հիշատակվում այդ անվամբ: Խոսքն, ըստ ամենայնի, գերմանական Մյունստեր քաղաքի մասին է:

¹⁰ Պ. Անանեան, «Ներսէս Շնորհալի. միջեկեղեցական յարաբերութիւններ», էջ 219:

Սակայն, ինչպես հայտնի է, Լևոն II-ի թագադրումը Ֆրիգրիիս Բարբարոսայի մահվան պատճառով այդ ժամանակ տեղի չի ունենում: Ներսես Լամբրոնացին նույն հիշատակարանում գրում է. «... յորժամ թարգմանեցի՝ խորհեցան եւ ոչ յանձն առնուլ զգործն յորժամ ինքնակալն բարձաւ ի միջոյ. այլ իջին Անտիոք եւ անտի ի Պաղեստին: Իսկ ես զթարգմանեալ օրհնութիւն թագաւորիս ոչ կամեցայ աղաւաղել, եղի ընդ նախաթարգմանեալ կարգսդ, ոչ համարել աւելորդ զմեր ի սոյն վաստակ, որ ծարաւի էաք եւ Հռոմայ եկեղեցւոյն կարգացն ընդ այլ գիտութեանց. եւ սովաւ զովացաք և թողաք զինի եկելոցդ, ի փառս Քրիստոսի, որ է օրհնեալ»¹¹: Նախկինում թարգմանված («նախաթարգմանեալ») կանոններ ասելով Լամբրոնացին, ըստ ամենայնի, նկատի ունի Գրիգոր Տղային Լուկիոս III պապի (1181-1185) 1185 թ. ուղարկած Հռոմի կաթողիկ եկեղեցու ծիսամատոյանը, որի թարգմանութիւնը ևս նա է կատարել¹²: Հայոց կաթողիկոսին այդ մատոյանն ուղարկելու մասին հայտնում է Կղեմես III պապը՝ Լևոն II Ռուբինյանին հղած իր նամակում. «Կղեմէս եպիսկոպոս, ծառայ ծառայից Աստուծոյ, Գրիգոր Կաթողիկոսի Հայոց ողջոյն եւ առաքելական օրհնութիւն: Հաւատամք եթէ անմոռաց ունիս զի Լուսիոս պապն, որոյ յիշատակն երանութեամբ, որ նախ էր քան զմեզ, ըստ խնդրոյ ձեր առաքեաց գիրք զկարգաւորութեան եկեղեցւոյս Հռոմայ...»¹³: Այս մասին Գրիգոր Տղային գրած նամակում ակնարկում է նաև Լուկիոս III պապը. «Բայց մեք զկարգ եկեղեցւոյս Հռոմայ զոչ ցուցեալք՝ այժմ յայտնեմք ձեզ եւ զբարեկարգութիւնն, զոր ունիմք ի հարցն մերոց առաջնոց, զոր հարկաւոր է կատարել լիապէս»¹⁴: Ի դեպ, նամակի վերնագիրը ևս այդ մասին է. «Թուղթ հայրապետին եւ պապուն Հռովմայ առ Տէր մեր Գրիգորիոս կաթողիկոս Հայոց. ընդ որ առաքեցաւ եւ այս ձեռնադրութեան և կարգաց եկեղեցւոյ գիրքս ի նոյն հայրապետէն առ մեզ»¹⁵:

Ներսես Ակինյանը կարծում է, որ «աղաւաղել» ասելով՝ Ներսես Լամբրոնացին նկատի է ունեցել «ոչնչացնել»-ը¹⁶: Սակայն հավանական է, որ նա այդ բայն օգտագործել է մեկ այլ՝ «փոփոխել» իմաստով: Նույն հիշատակարանում, անդրադառնալով Լուկիոս III պապի ուղարկած ծիսամատոյանի թարգմանութիւնը, Լամբրոնացին գրում է, որ միայն խմբագրել է (ոճը)՝ զերծ մնալով հավելումներից. «Եւ ետ (Գրիգոր Տղան – Վ.Թ.) զնամակ հայրապետին եւ զգիրսն Կարգաց

¹¹ Պ. Անանեան, «Ներսէս Շնորհալի. միջեկեղեցական յարաբերութիւններ», էջ 219:

¹² Ն. Ակինեան, Ներսէս Լամբրոնացի. Արքեպիսկոպոս Տարսնի. Կեանքն եւ գրական վաստակները հանդերձ ազգաբանութեամբ Պահլավունեաց եւ Լամբրոնի Հեթմեանց, Վիեննա, 1956, էջ 297-300:

¹³ Պ. Անանեան, «Ներսէս Շնորհալի. միջեկեղեցական յարաբերութիւններ», էջ 221:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 216:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 215:

¹⁶ Ն. Ակինեան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 304:

եկեղեցույ յիմ նուաստութիւնս՝ թարգմանել. զոր յեղաշրջեցի ի հայ բարբառ, միայն յերկրեալ զբանսն քերթողական արհեստիւ, առանց յաւելուածոյ եւ թերութեան»¹⁷:

Սսի Հայր Մաշտոցի թագադրման կանոնը, որի հիմքում, կրկնենք, Մայնցի կանոնն է, խմբագրվել է և ունի հավելումներ: Մաշտոց ծիսամատյանում ընդգրկվելու համար թարգմանությունը պետք է ենթարկվեր փոփոխություն՝ հարմարեցվելով ինչպես Հայոց եկեղեցու ծիսական, դավանական կանոններին ու ավանդույթներին, այնպես էլ՝ Կիլիկիայի հայկական պետության վարչաքաղաքական համակարգին: Նույն սկզբունքով են ստեղծվել նաև արքաների թագադրման ֆրանսիական ու անգլիական ծիսական կանոնները, որոնց հիմքում ևս նույն՝ Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու կանոնն է¹⁸:

Կիլիկյան կանոնում կան հատվածներ, որոնք քաղված են Մաշտոց ձեռագրերում պահպանված թագադրության այլ կանոնից, որը հայտնի է «Կանոն թագաւոր ձեռնադրելոյ» վերտառությունով¹⁹: Այսպես, ըստ կիլիկյան կանոնի՝ կաթոլիկոսի հետ հարցուպատասխանին հաջորդող ազդեցիկներից հետո երկու եպիսկոպոս, բռնելով արքայի ձեռքը, նրա հետ շրջվում են դեպի ժողովուրդը և բարձրաձայն ասում. «Աստուածային եւ երկնաւոր շնորհն հեղեալ աստանաւր առ, կոչէ յաթոռ թագաւորութեան Տանս Թորգոմայ և զարմիս Հայկայ, աւժանիլ ըստ նմանութեան Տրդատայ, Կոստանդիանոսի և Թէոդոսիցն, ըստ ընտրութեան սրբոյ եկեղեցոյ և ամենայն ժողովրդեանն արժանի»²⁰: Այս հատվածը քաղված է «Կանոն թագաւոր ձեռնադրելոյ»-ից. «Աստուածային և երկնաւոր շնորհն հեղեալ առ. . . . կոչէ յաթոռ թագաւորութեան Տանս Թորգոմայ, աւժանիլ ըստ նմանութեան Կոստանդիանոսի և Թէոդոսի»²¹: Ինչ վերաբերում է կիլիկյան կանոնի՝ հայոց թագավորության վարչաքաղաքական համակարգին համապատասխանեցվելուն, ապա դրա մասին փաստում են կանոնի մի քանի տեղիներ, հատկապես՝ սկզբնահատվածը (ներկայացված է ստորև), որտեղ հիշատակվում են թագադրությանը մասնակից բարձրաստիճան պաշտոնյաները:

¹⁷ Ն. Ակիմեան, *Ներսէս Լամբրոնացի*, էջ 300:

¹⁸ Այս մասին մանրամասն տե՛ս J. Le Goff, É. Palazzo, J.-Cl. Bonne, M.-N. Colette, *Le sacre royal à l'époque de Saint Louis d'après le manuscrit latin 1246 de la BNF avec la collaboration de Monique Goulet*, Gallimard, 2001; *English Coronation Records*, edited by Leopold G. Wickham Legg, B. A., Oxford, 1901, p. 15-42:

¹⁹ Կանոնի վաղագույն օրինակը պահպանվել է եղմ. 2673 (1294 թ.) ձեռագրում, էջ 257-306:

²⁰ Անթ. 9, թ. 192բ-193ա:

²¹ Եղմ. 2673, էջ 259: Այս և Երուսաղեմի հավաքածուի մյուս ձեռագրերի լուսապատկերների տրամադրման համար շնորհակալություն ենք հայտնում Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարարին:

Այսինքն՝ Ներսես Լամբրոնացին իր կատարած թարգմանությունը զետեղել է այն ձեռագիր մատյանում, որտեղ ներառված էին Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու ծիսական արարողությունների՝ իր իսկ կատարած հայերեն թարգմանությունները: Ներսես Ակինյանը ենթադրել է (նա հայտնում է, որ չի տեսել այդ ձեռագիրը, այսինքն՝ տեղյակ է եղել միայն նրա նկարագրությունը), որ Ներսես Լամբրոնացու թարգմանածը պետք է որ Մաշտոցյան Մատենադարանի (նախկինում՝ էջմիածնի) թիվ 1026 Մաշտոց ձեռագրում (XIV դ.)²² պահպանված «Կարգաւորութիւն աւրհնութեան թագաւորի ըստ մեծի եկեղեցւոյ Հռոմայ» վերտառությամբ կանոնը լինի²³: Նախնական դիտարկումները ցույց են տալիս, որ հայերեն ձեռագրերում պահպանված թագադրման կանոններից իրապես հենց ՄՄ 1026-ինն է (նաև՝ նրանից ընդօրինակվածները, օրինակ՝ ՄՄ 973, XV դ.) առավել հարազատ Մայնցի կանոնին, այսինքն՝ հնարավորինս զերծ փոփոխություններից ու հավելումներից: Այս ձեռագիրը, ինչպես վերը նշվեց, պարունակում է Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու ծիսական մի շարք կանոնների՝ Ներսես Լամբրոնացու կատարած թարգմանությունները, Հայոց կաթողիկոսների և Հռոմի պապերի XII դարի նամակագրության մի քանի նմուշ²⁴:

ՄՄ 1026 ձեռագրի թագադրության կանոնը լատին տեքստի համեմատ, այդուհանդերձ, ունի առանձին հավելումներ ու խմբագրված տեղիներ: Վերջիններին սակավությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ դրանք կատարել է հենց Լամբրոնացին թարգմանության ժամանակ: Ինչպես տեսանք, Գրիգոր IV Տղան փորձել է Ֆրիգրիխ Բարբարոսայի որդուց ստանալ բաղձալի թագը, փութալով կատարել Լևոն II-ի թագադրումը, ուստի շտապեցրել է Լամբրոնացուն՝ թարգմանել թագավորօրհնեքի կանոնը: Ներսես Լամբրոնացին իր թարգմանած կանոնը կոչում է թագավորի «օրհնութիւն», ինչպես որ Սսի Հայր Մաշտոցի թագադրության կարգի վերնագրում է. «Կարգաւորութիւն օրհնութեան թագաւորին ըստ Մեծի եկեղեցւոյն Հռոմայ» (Անթ. 9, ք. 182ա):

Ֆրանսիական հետքերը

Թարգմանություն լինելով հանդերձ՝ Սսի Հայր Մաշտոցի թագադրման կարգը, Մայնցի կանոնի համեմատ, պարունակում է մի շարք հավելումներ, որոնցից երկուսը, կարծում ենք, վկայում են թագադրության ֆրանսիական ծեսի ազդեցության մասին:

²² ՄՄ 1026, ք. 190բ-210բ:

²³ Ն. Ակինեան, *Ներսէս Լամբրոնացի*, էջ 304-305:

²⁴ Այս ձեռագրի մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Բ. Գ, կազմ.՝ Ա. Քեօշկերեան, Կ. Սուփրասեան, Յ. Քեօսէեան, Երեւան, 2008, էջ 43-47: Ն. Ակինեան, *Ներսէս Լամբրոնացի*, էջ 296-316:

Այսպես, ըստ կիլիկյան կանոնի, երբ արքան մտնում է եկեղեցի, կաթողիկոսը նրանից պահանջում է երգվել. «Եւ ի մէջ եկեղեցոյն դադարեն: Եւ կաթողիկոսն տայ երդնով ընտրելոյն ի վերայ սովորական իրաւանցն»²⁵: Ի դեպ, այս հատվածը բացակայում է ՄՄ 1026 ձեռագրի թագավորորհների կանոնից, որն, ինչպես նշվել է, առավել հարազատ է Մայնցի կանոնին, որտեղ ևս երգման այս դրվագը գոյություն չունի:

Երգման մասին վկայող վերոնշյալ հատվածը հանդիպում է թագավորորհների այն կանոններում, որոնք ընդօրինակվել են Սսի Հայր Մաշտոցից²⁶: Արքայի երգումը չկա ՄՄ 4997 (1461 թ.) Մաշտոցի թագավորորհների կանոնում, որով 1465 թ. կատարվել է Վասպուրականի վերջին թագավոր Սմբատ Սեֆեդինյանի թագադրությունը²⁷:

Կիլիկյան կանոնի բուն շարադրանքում արքայի երգման տեքստը չկա. միայն նշված է, որ նա երգվում է «Ի վերայ սովորական իրաւանցն»²⁸, որին անմիջապես աղոթք է հաջորդում: Բարեբախտաբար Սսի Հայր Մաշտոցի թագավորորհների կանոնին հաջորդող էջերում պահպանվել է Լևոն արքայի երգման տեքստը. «Ես՝ Լևոն, թագաւոր Հայոց, որ կամաւն Աստուծոյ լինելոց եմ թագաւոր Հայոց, խոստանամ, ուխտեմ և երդնում առաջի Աստուծոյ և երանելոյն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, որ լինիմ ես յայսմհետէ պահապան և զերծանօղ քահանայապետին և Սուրբ եկեղեցոյն Հայոց և ամենայն կլերիկոսաց նորայ ի յամենայն կարիս և ի յաւգոստս իւր՝ պահելով և իմամելով զհայրենիս, զպատիւս և զիրաւունս նորայ որչափ կարողացայց աւգնութեամբն Աստուծոյ, ըստ գիտութեան և կարողութեանն իմոյ, ուղ[ղ]ել յստակ հաւատով, այնպէս Աստուած աւգնէ ինձ և այս սուրբ Աւետարանս Աստուծոյ»²⁹: Երգման ավարտին գրված է, որ պետք է կրկնել երեք անգամ. «Գ հետ

²⁵ Անթ. 9, ք. 184բ-185ա:

²⁶ Զմմատ 93 (1687 թ.), ք. 104ա, 97 (1740-1749 թթ.), էջ 80, քիւ 102 (1741 թ.), էջ 210, Եղմ. 444, էջ 28, Եղմ. 2780 (1778 թ.), էջ 85: Զմմատի հավաքածուի ձեռագրերի լուսապատկերների տրամադրման համար շնորհակալություն եմ հայտնում Զմմատի պատրիարհական կղերի միաբանությանը:

²⁷ ՄՄ 4997, ք. 112ա-132բ: Կանոնի ընդօրինակությունը տե՛ս ՄՄ 5702 (1471 թ.), ք. 211ա-235ա: Հետաքրքրական է, որ ՄՄ 4997 և ՄՄ 5702 ձեռագրերը գերծ են ՄՄ 1026-ի, ինչպես նաև կիլիկյան ու նրանից ընդօրինակված կանոններում առկա լատինաբանություններից: Օրինակ՝ վերնագրում հիշատակված չէ «Հոռմ»-ը. «Կանոն եւ կարգաւորութիւն արհմութեան թագաւորի Ըստ մեծի եկեղեցոյն» (ՄՄ 4997, ք. 112ա), կիլիկյան կանոնում առկա լատիներեն «լեդանիս»-ն փոխարինված է հայերեն «շարական»-ով (Անթ. 9, ք. 185բ, ՄՄ 4997, ք. 115ա) և այլն:

²⁸ Անթ. 9, ք. 184բ-185ա:

²⁹ Նույն տեղում, ք. 220ա: Մասնագիտական գրականության մէջ երդման այս տեքստը վերագրվում է Լևոն I-ին (Լ. Տեր-Պետրոսյան, *Խաչակիրները եւ հայերը (պատմաբանագրաբանագիտա-*

կրկնէ»³⁰, ինչն աներկբա վկայում է, որ այդ տեքստն արքան ասել է հենց թագադրության ժամանակ: Զմմառի պատրիարքական կղերի միաբանության հայերեն ձեռագրերի հավաքածուի թիվ 97 Մաշտոցի թագավորորհնեքի կանոնը, որը սերում է Սսի Հայր Մաշտոցի համապատասխան կանոնից, նույնպես պարունակում է այս երգումը, որից առաջ գրված է, որ արքան այն տվել է օժվելուց առաջ. «Այս է օրինակ ուխտն, զոր ուխտեն թագաւորք մինչև օժանին»³¹: Նշենք, որ կիլիկյան կանոնում ևս երգումը նախորդում է օժանին:

Եկեղեցի մուտք գործելուց հետո բարձրաստիճան եկեղեցական(ներ)ի պահանջով ընտրյալ արքայի երգումը եղել է նաև անգլիական և ֆրանսիական թագադրման կանոններում: Այսպես, ըստ անգլիական կանոնի, արքան խոստանում է.

«Առաջին՝ որ Աստծո եկեղեցին և ողջ քրիստոնյա ժողովուրդը մշտապես խաղաղությանը կմնան: Երկրորդ՝ որ կանխելու է անօրինություններն ու հափշտակությունը (ագահությունը) բոլոր աստիճաններում: Երրորդ՝ որ բոլոր դատավճիռներն ընդունելու է արդարությանը և ողորմածությանը, որպեսզի զթասիրտ և ողորմած Աստված նրան և մեզ շնորհի իր ողորմությունը»:

“*In primis ut ecclesia dei et omnis populus christianus ueram pacem seruent in omni tempore. Aliud est ut rapacitates et omnes iniquitates omnibus gradibus interdicit. Tertium est ut in omnibus iudiciis equitatem et misericordiam precipiat. ut sibi et nobis indulgeat misericordiam suam clemens et misericors deus*”³².

Մայնցի կանոնի այս դրվագում, ինչպես նշվեց, երգում չկա: Սակայն այնտեղ առկա է արքայի հետ եպիսկոպոսի հարցուպատասխան, որ երգում է հիշեցնում: Ըստ այդմ՝ ծիսական արարողությանը մասնակից եպիսկոպոսն արքային հարցնում է՝ արդյո՞ք նա կամենում է հաստատուն կերպով հետևել կաթոլիկ եկեղեցու հավատին, պահպանել եկեղեցին և նրա հոգևորականներին, դատել Աստծուց ստացած թագավորական իշխանությանը: Ի պատասխան՝ արքան

կան ուսումնասիրություն), հ. Բ, Երևան, 2007, էջ 193-194: Լևոն Մեծագործի թագադրությանը վերաբերող մեր հոդվածում երգման այս տեխտը նույնպես վերագրել ենք Լևոն I-ին (Վ. Քոռոյան, «Կիլիկիայի հայոց թագավոր Լևոն Մեծագործի թագադրման շուրջ», *Էջմիածին*, 2016, թիվ (12), էջ 107): Գոհար Գրիգորյանն այն թեականորեն վերագրում է Լևոն IV-ին (G. Grigoryan, “The ‘Just Judgement’ of King Lewon IV,” p. 109): Նա հիմք է ընդունում այն համազամանքը, որ Սսի Հայր Մաշտոցը կազմվել է 1311-ին, որից հետո է գահակալել Լևոն IV-ը:

³⁰ Անթ. 9, ք. 220ա:

³¹ Զմմառ 97, էջ 95:

³² *English Coronation Records*, pp. 9, 15, 30-31. Լատիներեն տեքստերի թարգմանության համար շնորհակալություն ենք հայտնում Մատենադարանի «Թարգմանական մատենագրության» բաժնի վարիչ, ք.գ.դ. Գոհար Մուրադյանին:

հայտնում է, որ համաձայն է և իր ստանձնած պարտավորությունները կկատարի Աստծո օգնությամբ.

“Finita letania erigant se episcopi sublevatumque principem interroget dominus metropolitanus his verbis.

Vis sanctam fidem a catholicis viris tibi traditam tenere et operibus iustis observare?.

R. Volo.

Vis sanctis ecclesiis ecclesiarumque ministris tutor ac defensor esse?

R. Volo.

Vis regnum tibi a Deo concessum secundum iustitiam partum tuorum regere et defendere?

R. Volo, et in quantum divino fultus adiutorio ac solacio omnium fidelium suorum valuerō, ita me per omnia fideliter acturum esse promitto”³³.

Այս հարցուպատասխանը գրեթե ճշգրիտ հայերեն թարգմանությամբ, առկա է նաև կիլիկյան կանոնում, որում հարցադրող եկեղեցականը եպիսկոպոսապետն է, այսինքն՝ կաթողիկոսը:

«Երբ լեղանիայն կատարի, յառնեն եւ ունիցի եպիսկոպոսապետն հանդէպ իւր զընտրեալն:

Եւ հարցանէ զայս:

Կամի՞ս մնալ ի սուրբ հաւատս, որ է հաստատեալ ի կաթողիկէ եկեղեցւոջ, և պահել զնոյնս հաստատուն և սուրբ սրտիւ:

Պատասխանէ. Այո՛, կամիմ:

Եպիսկոպոսապետն ասէ.

Կամի՞ս լինել պահապան սուրբ եկեղեցւոյ և ամենեցուն, որ ի սմա ժառանգաւոր կլերիկոսաց:

Պատասխանէ. Խնդրե՛մ:

Եպիսկոպոսապետն ասէ.

Կամի՞ս փրկել զսոսա և դատել թագաւորութեամբ, որ յԱստուծոյ ի քեզ հաստատի, իրաւամբք, զոր հարքն քո արարին:

³³ P. E. Schramm, *Kaiser, Könige und Päpste*, S. 95-96. Թարգմանությունը՝ «Կիտանիայի ավարտից հետո եպիսկոպոսները կանգնում են, և մետրոպոլիտ տերն այս խոսքերով հարցնում է ոտքի ելած իշխանին. «Կամենո՞ւմ ես պահպանել և արդար գործերով պատվել կաթողիկ պյրերից քեզ ավանդված սրբազան հավատը»: Պ. «Կամենում եմ»: «Կամենո՞ւմ ես սուրբ եկեղեցիների և եկեղեցիների սպասավորների պաշտպանն ու պահպանը լինել»: Պ. «Կամենում եմ»: «Կամենո՞ւմ ես Աստծուց քեզ շնորհված թագավորությունը կառավարել ու պաշտպանել հայրերիդ արդար(ադատ)ության համաձայն»: Պ. «Կամենում եմ և, որքան աստվածային զորակցությամբ և ի միխիթարություն նրա հավատարիմների կարող լինեմ, խոստանում եմ ամեն ինչում այդպես վարվել»:

Պատասխանէ. Յաւժարի՛մ, որչափ և ազնականութեամբն Աստուծոյ զաւրանամ, և խոստանամ խոնարհութեամբ սուրբ եկեղեցւոյ և ժողովրդեանս զամենայն կատարել»³⁴:

Փաստորեն կիլիկյան կանոնում առկա են և՛ եկեղեցի մուտք գործելուց անմիջապէս հետո արքայի տված երդումը, և՛ սույն հարցուպատասխանը: Նշենք, որ անգլիական կանոնում հարցուպատասխանի այս դրվագը բացակայում է և կա միայն արքայի երդումը:

Քննվող խնդրի տեսանկյունից խիստ հետաքրքրական է, որ արքայի երդումը և եպիսկոպոսի հետ հարցուպատասխանն առկա են թագադրութեան ֆրանսիական ծեսում, ի դեպ, նույն հաշորդականութեամբ, ինչ՝ կիլիկյան կանոնում: Առավել ուշագրավ է այն, որ Լևոն արքայի անունով պահպանված երդման տեքստը հարազատութուն ունի Ֆրանսիայի թագավորի երդմանը.

**Թագադրության
ֆրանսիական կանոն**

“*Promitto vobis, quod vobis et ecclesiis vestris canonicum privilegium et debitam legem atque iusticiam servabo. Et defensionem quantum potuero, adiuvante Domino, exhibebo, sicut rex in suo regno unicuique episcopo et ecclesie sibi commisse per rectum exhibere debet*”.

«Խոստանում եմ ձեզ, որ կպահպանեմ ձեզ և ձեր եկեղեցիների համար կանոնական արտոնությունը, ձեր հասանելիք իրավունքն ու արդարությունը: Եվ Աստծո օգնությամբ, որքան կարողանամ, կպահովեմ նրանց պաշտպանությունը, ինչպես որ թագավորը պետք է անի իր թագավորության մեջ ամեն մի եպիսկոպոսի և իր հոգածությանը հանձնված յուրաքանչյուր եկեղեցու համար»³⁵:

**Սսի Հայր Մաշտոցի
«Թագաւորօրհնէք»-ի կանոն**

«Ես՝ Լևոն, թագաւոր Հայոց, որ կամաքն Աստուծոյ լինելոց եմ թագաւոր Հայոց, խոստանամ, ուխտեմ և երդնում առաջի Աստուծոյ և երանելոյն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, որ լինիմ ես յայսմհետէ պահապան և զերծանող քահանայապետին և Սուրբ եկեղեցւոյն Հայոց և ամենայն կլերիկոսաց նորայ ի յամենայն կարիս և ի յազգուտս իւր՝ պահելով և խնամելով զհայրենիս, զպատիւս և զիրաւունս նորայ որչափ կարողացայց ազնութեամբն Աստուծոյ, ըստ գիտութեան և կարողութեանն իմոյ, ուղղել յստակ հաւատով, այնպէս Աստուած ազնէ ինձ և այս սուրբ Աւետարանս Աստուծոյ»:

³⁴ Անթ. 9, ք. 186ա-187ա:

³⁵ J. Le Goff, É. Palazzo, J.-Cl. Bonne, M.-N. Colette, *Le sacre royal à l'époque de Saint Louis...*, pp. 260-261.

Երգման այս տեքստի առաջին կիրառությունը (չնչին տարբերությամբ) Ֆրանսիայի արքայի թագադրման ծեսում որոշ վերապահություններով թվագրվում է 880-936 թթ. միջակայքով³⁶: Այն, կրկին խմբագրական փոփոխություններով ու հավելումներով, տեղ է գտել նաև Ֆրանսիայի Ֆրիլպ I արքայի (1052-1108) թագադրության կանոնում³⁷.

Երգման ֆրանսիական և կրիկյան տեքստերի հիմնական գաղափարները նույնն են. երկու դեպքում էլ արքան խոստանում է լինել՝ **ա. հոգևոր առաջնորդի, եկեղեցու և նրանց իրավունքների պահապանը, բ. այդ ամենն անել Աստծո օգնությամբ և ըստ իր կարողության:**

Տեքստերի բովանդակային հարազատությունը, ինչպես նաև երգման ու հարցուպատասխանի առկայությունը ֆրանսիական ու կրիկյան կանոններում, այն էլ՝ նույն հաջորդականությամբ, թույլ են տալիս կարծել, որ թագադրության ֆրանսիական ծեսն ազդեցություն է ունեցել Սսի Հայր Մաշտոցի թագավորության քրի կանոնի վրա:

Ֆրանսիական ազդեցության մասին անուղղակի վկայում է կրիկյան կանոնում շուշան ծաղկի՝ ֆրանսերենից տառադարձված «Ֆլաւորիս» (*fleur de lis*) անվան առկայությամբ: Լատիներեն այդ ծաղիկը կոչվում է *lilium*, ինչը թույլ է տալիս ենթադրել, որ կրիկյան ծեսում այն հայտնվել է ֆրանսերենի ազդեցությամբ: Ի դեպ, թագադրության ֆրանսիական կանոնում, որ նույնպես լատիներեն է, այս ծաղիկը կոչվում է *lilium*³⁸: Սակայն շուշան ծաղիկը ֆրանսիական

³⁶ *Ordines Coronationis Franciae*, Volume 1: *Texts and Ordines for the Coronation of Frankish and French Kings and Queens in the Middle Ages*, edited by **Richard A. Jackson**, University of Pennsylvania Press, 1995, p. 143, 147.

³⁷ *Ordines Coronationis Franciae*, vol. 1, pp. 227-228. “Ego Philippus, Deo propitiante mox futurus rex Francorum, in die ordinationis mee, promitto coram Deo et sanctis eius, quia unicuique de vobis commissis, canonicum privilegium et debitam legem atque iustitiam conservabo et defensionem quantum potuero, adiuvante Domino, exhibebo sicut rex in suo regno unicuique episcopo et ecclesie sibi commisse per rectum exhibere debet. Populo quoque nobis credito, me dispensationem legum, in suo iure consistentem, nostra auctoritate concessurum”. Թարգմանությունը՝ «Ես՝ Փիլիպպոս, որ Աստծո կամք շուտով լինելու եմ ֆրանկների թագավոր, իմ թագադրման օրը Աստծո և նրա հավատացյալների առջև խոստանում եմ, որ կպահպանեմ ձեզանից յուրաքանչյուրի հոգածությանը հանձնված [եկեղեցիների] համար կանոնական արտոնությունը և [նրանց] հասանելիք իրավունքն ու արդարությունը և Աստծո օգնությամբ, որքան կարողանամ, կապահովեմ նրանց պաշտպանությունը, ինչպես որ թագավորը պետք է ապահովի իր թագավորության մեջ ամեն մի եպիսկոպոսի և նրա հոգածությանը հանձնված յուրաքանչյուր եկեղեցու համար: Նաև մեզ վստահված ժողովրդին շնորհելու եմ օրենքների պաշտպանությունը՝ մեր իշխանությամբ վերապահված նրա իրավունքի սահմաններում»:

³⁸ **J. Le Goff, É. Palazzo, J.-Cl. Bonne, M.-N. Colette**, *Le sacre royal à l'époque de Saint Louis...*, p. 247.

կանոնում հիշատակվում է ոչ թե իբրև ծիսական առանձին տարր, այլ՝ որպես արքայական հագուստին կարված խորհրդանշան³⁹:

«Ֆլաւորիս»-ը հիշատակվում է կիլիկյան կանոնի առաջին պարբերութեան մեջ, որում ներկայացված են բարձրաստիճան այն պաշտոնյաները, որոնք արքային ուղեկցում են արքունի եկեղեցի և մասնակցում ծիսական արարողութեանը՝ գունդստաբլը, թագադիրը, սենեշալը, ջամբուլայը, մարաջախտը և պողլերը. «Յորժամ ժառանգաւորքն եւ ժողովն⁴⁰ ընտրեն զոք բարձրացուցանել թագաւոր, զան յարհունի ապարանսն: Եւ աշտիճանաւորքն՝ գունդուստապլն՝ թագաւորական նշանան, եւ թագադիրն՝ թագաւն, եւ սենեաշալն՝ ծաղկիւն, որ է **Ֆլաւորիս**, եւ ջամբուլայն՝ թագաւորական զգեստիւն եւ պաղլերն՝ հանապովն և մարաջախտն՝ գունդուստապլին նշանան, պատեն զընտրեալն ի կանգուն հագած, և այլ լին նորտերն ընդ դրացէ բոլոր ի կանգուն և պահնորդերն այնոց ընդ դրացէ ի կանգուն և չտան թոյլ այլ ումեք մտանել»⁴¹:

Շուշան ծաղիկն, ինչպես հայտնի է, եղել է Ֆրանսիայի թագավորական իշխանութեան խորհրդանիշը: Իր այդ նշանակութեամբ այս ծաղիկն օգտագործվել է նաև եվրոպական այլ երկրներում՝ հայտնվելով արքայական իշխանութեան տարբեր խորհրդանշանների՝ գավազանի, հանդերձանքի, ինչպես նաև դրամների վրա⁴²:

Թագադրման կիլիկյան կանոնի համաձայն՝ այն ամրացվել է արքայական նշանակներից գավազանի ծայրին, որը հայոց կաթողիկոսն ընծայել է նորընտիր թագավորին: Ի տարբերություն թագադրության ֆրանսիական, անգլիական ու

³⁹ J. Le Goff, É. Palazzo, J.-Cl. Bonne, M.-N. Colette, *Le sacre royal à l'époque de Saint Louis...*, p. 21, 50, 51, 193, 247, 283, 326.

⁴⁰ Անթ. 9, ք. 182ա: Կարծում ենք՝ փառվածում նշված «ժողով»-ը Կիլիկիայի հայկական իշխանությունում, ապա՝ թագավորությունում գործած *Արքունի գերագույն աստան* է, որն ունեցել է իշխանի և թագավորի գահաժառանգման հետ կապված հարցերը քննելու և լուծելու իրավունք: Արհունի գերագույն ատյանի մասին մանրամասն տե՛ս Լ. Տեր-Պետրոսյան, *Խաչակիրները եւ հայերը*, էջ 141, 153-154: Այն Արևելքի լատինական իշխանություններից ընդօրինակված պետական մարմին էր (նույն տեղում, էջ 154): Նշենք, որ այս հավելումն առկա է նաև ՄՄ 1026 ձեռագրի թագավորահինեֆի կանոնում (ք. 191ա, որն, ինչպես նշեցինք, առավել հարազատ է լատին սկզբնագրին):

⁴¹ Անթ. 9, ք. 182ա-183բ: Թագադրության ավարտից հետո նորընծա արքան պաշտոնյանների ուղեկցությամբ գնում է արքայական պալատ՝ թագադրման խնջույքին մասնակցելու (նույն տեղում, ք. 215բ-219բ):

⁴² V. Sulovsky, *Holy, Roman, Frankish: a Sketch of the Political Iconography of Frederick Barbarossa*, MA Thesis in Comparative History, with a specialization in Interdisciplinary Medieval Studies, Central European University, Budapest, May, 2015, p. 20, 61, 68, 71. B. Margreet, “Lions or lilies? The dynastic identity of Margaret of Burgundy (1374-1441) as represented by material objects”, *Virtus. Journal of Nobility Studies*, 2021, № 28, pp. 61-82.

գերմանական (*Մայնցի*) կանոնների, կիլիկյան կանոնում՝ գավազանի ընծայաբերումից առաջ նկարագրված է ինչպես այդ, այնպես էլ արքայական իշխանության մյուս խորհրդանիշը՝ ագուցված խաչով ոսկե գունդը. «Տայ յաջ ձեռն խաչ ի վերայ խնձորոյ ոսկոյ և ի ձախ ձեռն՝ գաւազան և ի ծայրն ծաղիկ»⁴³:

Հայ իրականության մեջ ծաղկազարդ գավազանն (*sceptre-lily*) ու խաչակիր գունդն առաջին անգամ հանդիպում են կիլիկյան արքայական դրամների վրա, որտեղ առկա է նաև սույն քաղվածքում նշված թագավորական իշխանության մյուս նշանակը՝ ագուցված խաչով ոսկե գունդը (*globus cruciger*)⁴⁴: Այն խորհրդանշել է երկիր մոլորակը, իսկ նրա վրայի խաչը՝ քրիստոնեության հաղթանակն ու տիրապետությունն աշխարհում: Խաչակիր գունդն, ըստ մասնագիտական գրականության մեջ տարածված կարծիքի, առաջին անգամ հանդիպում է Բյուզանդական կայսրությունում՝ Թեոդոսիոս II (401-450) կայսեր դրամների վրա⁴⁵, իսկ եվրոպական տիրակալներից առաջինն այն օգտագործել է Սրբազան Հռոմեական կայսրության ինքնակալ Հենրի II-ը (1014-1024)⁴⁶: Շուշանակիր գավազանն ու խաչակիր գունդը Սրբազան Հռոմեական կայսրության ինքնակալների դրամներին հայտնվում են XII դարում⁴⁷: Հավանաբար այս կայսրերի նմանողությանմբ, կիլիկյան արքաները ևս ծաղկազարդ գավազանը բռնել են ձախ, իսկ խաչակիր գունդը՝ աջ ձեռքով:

⁴³ Անթ. 9, ք. 206բ: Եղմ. 2673 «Մաշտոց» ձեռագրում կա թագադրության այս կանոնի սեղմ տարբերակ, որն ունի նույն վերնագիրը, ինչ կիլիկյան կանոնը. «Կարգաւորութիւն օրհնութեան թագաւորի ըստ Մեծի եկեղեցոյ Հռոմայ», որում խաչակիր գնդի և գավազանի ընծայաբերման հատվածում գրված է. «Յետ այս տայ յաջ ձեռն ծաղիկ, որում անուն է ցետօ՝ ի վերայ խնձորոյ ոսկոյ, և ի ձախ ձեռն՝ գաւազան և ասէ» (էջ 311): Այս տողերի միջև կա կարմիրով գրված հետևյալ մեկնաբանությունը. «Մայր հայ լեզու: Ֆռանգ ցետէր»: Եթե համարենք, որ մեջբերված նախադասությունը նիշտ է, ապա կստացվի, որ «ցետէր»-ը ծաղկի անունն է, ինչն, անշուշտ, սխալ է: «Յետէր»-ն, ինչպես նիշտ նկատել է Գոհար Գրիգորյանը, գավազանն է (*sceptre*) (G. Grigoryan, “The ‘Just Judgement’ of King Lewon IV,” p. 111):

⁴⁴ Արխայական այս նշանակներն առաջին անգամ հանդիպում են Լևոն I-ի դրամների վրա, իսկ իշխանապետության շրջանից (1080-1198) մեզ հասած դրամներում դրամն չկան (P. Z. Bedoukian, *Coins of the baronial period of Cilician Armenia (1080-1198)* (The Armenian Numismatic Society Museum notes, XII), 1966, pp. 141-146:

⁴⁵ D. Angelov, J. Herrin, *The Christian Imperial Tradition – Greek and Latin, Universal Empire (A Comparative Approach to Imperial Culture and Representation in Eurasian History)*, Cambridge University Press, 2012, p. 156.

⁴⁶ Նույն տեղում: P. E. Schramm, *Sphaira, Globus, Reichsapfel: Wanderung und Wandlung eines Herrschaftszeichens von Caesar bis zu Elisabeth II*. Ein Beitrag zum ‘Nachleben’ der Antike, Stuttgart, S. 24-27, 61-63. Էոնստ Շոամի տեսակետը ներկայացված է Անգելովի և Հերրինի աշխատության միջնորդավորված:

⁴⁷ V. Sulovsky, *Holy, Roman, Frankish...*, p. 61, 68.

Թագադրման ֆրանսիական ծեսի ազդեցությունը կիլիկյան կանոնի վրա ամենևին վարմանք հարուցող իրողություն չէ: Քաղաքական կառավարման եվրոպական (ֆրանկական) ավանդույթների ազդեցությունը հատկապես Կիլիկիայի հայկական պետության արքունական համակարգում հայտնի իրողություն է: Լեոն II իշխանին հղած իր թղթում ներսես Լամբրոնացին վկայում է տակավին 1190-ական թթ. կեսերին Ռուբինյանների իշխանական արքունիքում լատինական, այն է՝ ֆրանկական պաշտոնների ու կառավարման սկզբունքների գոյություն մասին⁴⁸: Ֆրանկական պաշտոններից նա նշում է «սիր»-ը (արքունական աստիճան), «պրօքսիմոս»-ը (արքունի գանձարանապետ), «գունդստաբլ»-ը (սպարապետ), «մարաշախտ»-ը (բանակի ռազմական նյութերի մատակարար), «լեճ»-ը (պատվիրակ, պատգամավոր) և այլն⁴⁹:

Այդուամենայնիվ, աղբյուրների սակավախոսության պատճառով, դեռևս դժվար է պարզել կիլիկյան արքաների երդման վրա ֆրանսիական ազդեցությունը երբ և ինչ ճանապարհով է տեղի ունեցել:

Եզրակացություն

Սսի Հայր Մաշտոցի թագավորօրհնեքի կանոնի հիմքում Սրբազան Հոռոմեական կայսրության ինքնակալի թագադրման կանոնն է: Սակայն կիլիկյան կանոնը կիրառության և Մաշտոց ծիսարան մուտք գործելու համար ենթարկվել է որոշակի խմբագրման՝ հարմարեցվելով հայկական թագավորության վարչաքաղաքական համակարգին, Հայոց եկեղեցու ծիսական ու դավանական կանոններին, ինչպես նաև թագադրության հայկական ավանդույթներին:

Թագադրման ծեսում արքայի երդման կիլիկյան և ֆրանսիական տեքստերի բովանդակային նմանությունը, ինչպես նաև թագադրող եկեղեցականի հետ արքայի հարցուպատասխանի առկայությունը երկու կանոններում՝ գործողությունների նույն հաջորդականությամբ թույլ են տալիս կարծել, որ Սսի Հայր Մաշտոցի թագավորօրհնեքի կանոնի վրա եղել է ֆրանսիական ծեսի ազդեցությունը: Այս տեսակետի օգտին է վկայում նաև ֆրանսիական արքայական խոհրդանշաններից շուշան ծաղկի՝ ֆրանսերեն «Ֆլալտրիս» տառադարձմամբ առկայությունը կիլիկյան կանոնում:

⁴⁸ Ներսէս Լամբրոնացի, Թուղթ առ քրիստոսազօր իշխողն մեր ինքնակալութեամբ Լեոն, Վենետիկ, 1865, էջ 239-241:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 239: Կիլիկյան Հայաստանի կառավարման համակարգի, պաշտոններայան, մասնավորապես դրանց վրա ֆրանկական ազդեցության մասին մանրամասն տե՛ս Ս. Բոննալյան, Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան հայկական պետությունում, Երևան, 1973, էջ 45-80:

VAHE TOROSYAN

FRENCH TRACES IN THE CORONATION ORDO OF THE ARMENIAN KINGDOM OF CILICIA

Key words: Consecration, coronation, ordo, sceptre, Armenian Kingdom of Cilicia, royal oath, Nerses Lambronatsi, French traces.

The coronation ordo of the Armenian Kingdom of Cilicia, preserved in the *Hayr Mashtoc* (the Book of Rituals of the Armenian Church), is based on the coronation ordo of the Holy Roman Empire, specifically the Mainzer Krönungsordo of the Ottonian kings. The Cilician ordo is titled “Order of a King’s Consecration Service according to the Great Church of Rome”. It was translated from Latin into Armenian by the prominent 12th-century ecclesiastical figure Nerses Lambronatsi in 1190.

This translation was later revised and adapted to align with the administrative and political system of the Armenian Kingdom, as well as the rites and creed of the Armenian Church. Notably, the coronation ordo of the Armenian Kingdom of Cilicia includes a royal oath, a feature that is unique to the Armenian and French ordos. Interestingly, a royal oath is absent from the coronation ordo of the Holy Roman Empire, the source text for the Cilician rite.

Moreover, the Armenian ordo shares similarities in content and in structure with the French coronation ordo of the 13th century. Royal oaths are found in corresponding sections of both the French and Armenian texts. Taking this into account, it seems likely that there was a French influence on the royal oath of the Armenian coronation ordo.

ВАЭ ТОРОСЯН

ФРАНЦУЗСКИЙ СЛЕД В КОРОНАЦИОННОМ РИТУАЛЕ АРМЯНСКОГО КИЛИКИЙСКОГО ЦАРСТВА

Ключевые слова: Коронация, помазание, ритуал, скипетр, Армянское Киликийское царство, королевская присяга, Нерсес Ламбронати, французский след.

Коронационный ритуал Армянского Киликийского царства, сохранившийся в Книге ритуалов Армянской церкви (Հայր Մատուց), основан на коронационном ритуале Священной Римской империи, в частности, на Майнцском Krönungsordo династии Оттонов. Киликийский ритуал озаглавлен «Порядок

церемонии посвящения короля в соответствии с Великой Римской церковью». Его в 1190 году перевел с латинского на армянский выдающийся церковный деятель XII века Нерсес Ламбронаци.

Этот перевод в дальнейшем отредактировали, приспособив к политико-административной системе Армянского царства, а также к ритуалам и обиходу канонам Армянской церкви. Примечательно, что в коронационный ритуал Армянского Киликийского царства входит королевская присяга. Это особенность армянского и французского ритуала. Такой присяги нет в ритуале Священной Римской империи, источнике текста киликийского ритуала.

Более того, содержание армянского ритуала имеет черты, сходные с французским коронационным ритуалом XIII века. Присяга помещена в идентичных разделах обоих текстов. Сказанное позволяет предположить, что армянский коронационный ритуал подвергся французскому влиянию.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Գագիկ Դանիելյան

Կիրիկյան Հայաստանն Իզգ ալ-Դին իբն Շադգադի երկերում
(աղբյուրագիտական ներածություն)..... 5

Վահե Թորոսյան

Ֆրանսիական հետքեր Կիրիկիայի հայոց արքաների թագադրման ձեսում..... 32

Աշոտ Սարգսյան

Հայոց դարձի երկրորդ փուլը. Հիմնական քաղաքական
օրակարգը սպասարկող ծրագիրը 48

Օլգա Վարդապարյան

Բարսեղ Կեսարացու «Յաղագս վեցօրեայ արարչութեան»
աշխատությունը և Մխիթար Գոշի առակները (ոուսերեն)..... 74

Հասմիկ Իրիցյան

Դավիթ եպս. Գեղամեցին գրի՞չ, թե՞ նոր սքանչելագործ
միևնույն ձեռագրում (ՄՄ 3812, Հայսմավուրք)..... 94

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

Կարեն Մաթևոսյան

Դլաձորի համալսարանը և Վերին Նորավանքի դպրոցը 110

Թամարա Մինասյան

Գրիչ և մանրանկարիչ Մխիթար Անեցու կյանքն ու
ձեռագրական ժառանգությունը 133

Լուսինե Թումանյան

Արտամետ քաղաքի գրչության կենտրոնը 146

Գոհար Չատյան

Դրիմի նշանավոր գրիչ Նատերի՝ ընտանեկան կարևոր
մի գրվագի ճշգրտման փորձ 158

ԲՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Կարինե Մոսիկյան

Թանկարժեք քարերը և դրանց բուժական
հատկությունները ըստ միջնադարյան աղբյուրների..... 170

Գայանե Սահրադյան

18-րդ դարի հայերեն ակրապատինը (ՄՄ 372)
և արևելյան բժշկական ձեռագրային ավանդույթը 198

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ**Հակոբ Քյոսեյան**

Տիրատուր Կիլիկեցու Քարոզ եկեղեցույ, որ ասէ «Տէր, սիրեցի
զվայելչութիւն տան քո եւ զտեղի յարկի փառաց քոց» ճառը..... 208

Միհրան Ա. Մինասեան

Երկու անտիպ փաստաթուղթ՝ հաշկավանքի եւ
Կարնոյ գիւղերու ու անոնց եկեղեցիներու մասին 227

Ռուզան Պողոսյան

«Բանք իմաստասիրաց աւգտակարք եւ պիտանացուք» 250

Գոհար Մուրադյան

«Բանք իմաստասիրաց» ժողովածուի հունարեն աղբյուրը 278

Առեկ Աբարյան

Առաքել Սյունեցու՝ Տյառնընդառաջի, Ծաղկազարդի,
Հարուխյան և Վարդանանց սրբերին նվիրված անտիպ տաղերը 313

Տ. Շահե Քահանա Հայրապետյան

Սիմեոն Երեւանցի կաթողիկոսի մի քարոզ 323

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**Ազատ Բոզոյան, Զարուհի Հակոբյան**

Գևորգ Դազարյան, Ուղղափառ հայք, Երևան, 2024, 241 էջ 336

Բանբեր Մատենադարանի հանդեսի հոդվածների
ձևավորմանը վերաբերող պահանջներ 344

CONTENTS

HISTORY AND PHILOLOGY

Gagik Danielyan

Cilician Armenia in the Works of ʿIzz al-Dīn ibn Shaddād
(a Critical Introduction)5

Vahe Torosyan

French Traces in the Coronation Ordo of the Armenian Kingdom of Cilicia..... 32

Ashot Sargsyan

The Second Phase of the Christianisation of Armenia:
A Program Serving a Fundamental Political Agenda48

Olga Vardazaryan

Basil of Caesarea's Hexaameron and the Parables of Mkhit'ar Gosh..... 74

Hasmik Iritsyan

Bishop David Geghamets'i as a Scribe or a New Wonder-worker
in the Same Manuscript? (Ms M3812, Synaxarium).....94

MANUSCRIPT CULTURE

Karen Matevosyan

Gladzor University and the School of Verin (Upper) Noravank' Monastery..... 110

Tamara Minasyan

The Life and Manuscript Legacy of the Scribe and Miniaturist Mkhit'ar Anets'i.....133

Lusine Tumanyan

The Scriptorium of Artamet.....146

Gohar Chatyan

An Attempt to Clarify an Important Family Episode of the
Famous Crimean Scribe Nater.....158

NATURAL SCIENCES

Karine Mosikyan

Gemstones and Their Medicinal Properties According to Medieval Sources.....170

Gayane Sahradyan

A 18th Century Armenian Pharmacopoeia Akhrabadin (M 372)
and The Eastern Medical Manuscript Tradition.....198

PUBLICATIONS

Hakob Kyoseyan

Tiratur Kilikets'i's *Sermon to the Church* "LORD, I have loved the habitation of your house, and the place where your honour dwelleth" 208

Mihran A. Minasian

Two Previously Unpublished Documents on the Khachgavank Monastery, Villages of Garin (Erzeroum) and Their Churches 227

Ruzan Poghosyan

"Useful and Beneficial Sayings of Philosophers" 250

Gohar Muradyan

The Greek Source of the Sayings of the Philosophers 278

Arevik Arabyan

Unpublished Odes (Taghs) of Aṙak'el Siwnets'i Dedicated to the Feasts of Candlemas, Palm Sunday, Easter, and the Saint Vardanids 313

Fr. Shahe Hayrapetyan

A Sermon by Catholicos Simēon Erevants'i 323

BOOK REVIEW

Azat Bozoyan, Zaruhi Hakobyan

Gevorg Kazaryan, *Orthodox Armenians*, Yerevan, 2024, 241 p. 336

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ И ФИЛОЛОГИЯ

Гагик Даниелян

Киликийская Армения в сочинениях Изз Ад-Дина ибн Шаддада
(историографическое введение)..... 5

Ваэ Торосян

Французский след в коронационном ритуале Армянского
Киликийского царства..... 32

Ашот Саргсян

Второй этап обращения армян в христианство: программа, обслуживающая
основную политическую повестку..... 48

Ольга Вардазарян

«Шестоднев» Василия Кесарийского и притчи Мхитара Гоша..... 74

Асмик Ирицян

Епископ Давид Гегамеци как писец или новый чудотворец в одной и той же
рукописи? (№ 3812 из собрания Матенадарана, Синаксарий / Айсмавурк)..... 94

РУКОПИСНАЯ КУЛЬТУРА

Карен Матевосян

Университет Гладзор и школа монастыря Верин (Верхний) Нораванк..... 110

Тамара Минасян

Жизнь и рукописное наследие писца и миниатюриста Мхитара Анеци..... 133

Лусине Туманян

Скрипторий города Артамет..... 146

Гоар Чатян

Попытка уточнения важного семейного эпизода известного
крымского писца Натера..... 158

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Карине Мосикян

Драгоценные камни и их целебные свойства по
средневековым источникам..... 170

Гаяне Сахрадян

Армянская фармакопея *ахрабадин* XVIII века (рукопись М372)
в традиции восточных медицинских рукописей.....198

ПУБЛИКАЦИИ**Акоп Кеосеян**

«Церковная проповедь Тиратура Киликеци, гласящая Господи!
Возлюбил я обитель дома Твоего и место жилища славы Твоей».....208

Мигран Минасян

Два ранее не публиковавшихся документа о Хачкаванке и
деревнях Карина (Эрзерум).....227

Рузан Погосян

«Полезные и поучительные изречения философов».....250

Гоар Мурадян

Греческий источник древнеармянских «Изречений философов».....278

Аревик Арабян

Неизданные стихи Аракела Сюнеци о Сретении Господнем, Вербном
воскресении, воскресении Христа и посвященные Святым Варданидам.....313

Священник Шагэ Айрапетян

Проповедь католикоса Симеона Ереванци.....323

РЕЦЕНЗИЯ**Азат Бозоян, Заруи Акобян**

Геворг Казарян, *Православные армяне*, Ереван, 2024, 241 с.....336

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Հատոր 38

BULLETIN OF MATENADARAN

Volume 38

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

Том 38

Ձևավորումը և էջադրումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Շապիկին՝ Ծնունդ, ծաղկող՝ Մխիթար Անեցի, Ավետարան, 14-րդ.դ, ՄՄ 7740:
Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Մարիամ Բրուտյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

Ձափսը՝ 70×100 1/16, տպագրական մամուլ՝ 22, տպաֆանակ՝ 150

Մատենադարան

Մերոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի

ինստիտուտի հրատարակչություն, Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (010) 513033

publishing.matenadaran@gmail.com

Ամսագրի թվային տարբերակը՝

banber.matenadaran.am/download-category/բանբեր-մատենադարանի/